

DIMENSIUNEA EXPRESIVĂ A POLITEȚII ÎN ISTORIA OTHOMANICEASCĂ A LUI IANACHE VĂCĂRESCU. UN POSIBIL MODEL ORIENTAL?

ALINA-GEORGIANA FOCȘINEANU
Universitatea din București

1. Introducere

Lucrarea își propune să investigheze în ce măsură contactele cultural-lingvistice româno-orientale stabilite între secolele XIV-XVIII au influențat modalitățile de exprimare a politeții în limba română. După cum știm, cercetarea influenței orientale asupra limbii române este constituită din studii ample sau din monografiile referitoare strict la influența limbilor orientale în plan lexical (Löbel 1894; Șăineanu 1900; Suciu 2009, 2010), deci la nivelul structurii limbii, și mai puțin în cel funcțional. Cum influența orientală asupra limbii și culturii române atinge apogeul în perioada fanariotă (1711/1716-1821), ne îndreptăm atenția asupra unui text de epocă, și anume *Istoria othomanească* a lui Ianache (Ienăchiță) Văcărescu, plecând de la teoria *limbilor în contact* (Thomason 1997; Siemund și Kintana (eds.) 2008). Alături de aceasta, contextul contactelor româno-orientale pe care îl avem în vedere impune cercetării și aplicarea teoriei *comunicării interculturale* (Șerbănescu 2007; Nakane 2007; Spencer-Oatey 2008; Bratt Paulston, Kiesling și Rangel (eds.) 2012), cu scopul de a evidenția consecințele pe care preferința autorului pentru anumite formulări le are în planul comunicării interculturale. Plasăm cercetarea de față într-un cadru teoretico-metodologic mai extins al *pragmaticii istorice* (Butts 1993; Jucker 1995; Jucker și Taatvisainen 2010; Culpeper și Kádár 2010), pornind de la *teoria politeții lingvistice*, formulată de Penelope Brown și Stephen C. Levinson în anii '80 în lucrarea *Politeness: Some Universals in Language Usage* (1987). Totodată, folosim metoda numită de T. Nevalainen *analiză socio-istorică* (engl. *sociohistorical analysis*) (2013: 93) pentru a identifica unele aspecte ale influenței orientale, ținând cont de anumite realități extralingvistice proprii scrierii de care ne ocupăm. De pildă, în 1763, după otrăvirea tatălui său, Ianache (Ienăchiță) Văcărescu se refugiază la Constantinople, unde învață limba turcă¹ de la Halil Hamid, scrib al Marelui Divan (IO: XXI). De asemenea, ne reține atenția faptul că *Istoria othomanească* a fost scrisă în Imperiul Otoman (începută în 1791 la Nicopole și definitivată în 1794 la Rodos) (IO: XXXV). Așadar, Ienăchiță Văcărescu are statutul de martor ocular al unor evenimente relatate, obiceiuri descrise etc., este martor al *istoriei* pe care o consemnează.

¹ N. Djuvara arată că, alături de turca-osmană, Ienăchiță Văcărescu învață și limbile arabă și persană (2006: 375), limbi de cultură la acea vreme în Imperiul Otoman.

2. Formule politicoase sau clișee orientale?

Preluăm de la J. Culpeper (2011: 21) **1**) definierea politeții prin tip *comportamental intenționat* și **2**) binomul *perspectivă empirică* (*politețea de gradul I*; engl. *first order politeness*) vs *construct teoretic* (*politețea de gradul II*; engl. *second order politeness*). Dată fiind abordarea din perspectiva pragmaticii istorice, în investigația noastră vom utiliza prima accepție, cea a *politeții de gradul I*, care are în vedere tipuri de comportamente și reflectarea acestora în comunicare, ca urmare a alegerilor individuale și a interesului personal (Culpeper 2011: 47), a *dependenței de norme sociale* (Culpeper 2011: 20-37) și, mai ales, a *drepturilor sociale* câștigate în urma valorizării, în interacțiune, a statutului social (Spencer-Oatey 1996, 2008). În demersul nostru ținem cont și de taxonomia politeții de gradul I făcută de G. Eelen: *tipul expresiv* (*politețea este codată în planul expresiei lingvistice prin termeni și formule de adresare sau de salut, formule encomiastice etc.*), *tipul clasificatoriu* (calificativ, n. ns.) (evaluarea comportamentului de către participanți prin *politicos* vs *nepolicos*) și *tipul metapragmatic* (concepțiile protagoniștilor situației de comunicare privitoare la politețe) (Eelen 2001: 35). În *Istoria othomanească* singurul tip de politețe de gradul I pe care l-am identificat, tributatar influenței orientale, este *tipul expresiv*, ilustrat prin unele formule encomiastice și termeni de desemnare.

2.1. Formule encomiastice

Deloc surprinzător, Ienăchiță Văcărescu folosește în *Istoria* sa două formule encomiastice calchiate după modelul turco-osman (*Înaltul Devlet*, *Înalta Poartă*). La rândul lor, formulele din turca otomană *Bâb-ı Âli/Babıali* și *Devlet-i Aliye-i* provin din limba arabă (Ermiş 2008, s.v. *âli*, *devlet*, *bap*), unde *bâb* înseamnă „poartă, ușă”, *dawlat* are sensurile „stat, imperiu, dinastie”, iar *alîy* are, pe lângă sensurile „mare, măreț, înalt” și pe cel de „nobil, nobil de proveniență divină” (L.S., Q.M., s.v. *b.w.b.*, *d.w.l.*, *l.w.*). Totodată, adjectivul *alîy*, articulat cu articolul arab *al*, este folosit de credincioșii musulmani în desemnarea Divinității, numele divin *Al-‘Alî* având sensurile de „cel înalt, Preaînaltul, Înaltul” (Broșteanu 2005: 265). Acest uz al adjectivului sus-menționat, alături de asocierea puterii politice cu Divinitatea în imaginarul medieval, ar putea explica selecția și/sau preferința pentru folosirea intensificatorilor cu care Ienăchiță Văcărescu rafinează formulele amintite. Alături de cele două formule, curent folosite de vorbitorii epocii, Ienăchiță Văcărescu utilizează în număr aproape egal sau chiar mai mare formulele personale care conțin intensificatori, ceea ce demonstrează recunoașterea și asumarea autorității otomane:

- (1) tc. *Devlet-i Aliye-i* < ar. *ad-dawlatu l-‘ulfiya*, it. „marele stat”, „marele imperiu”
a. *Înaltul Devlet*: 13 ocurențe (+ *Înaltul Devlet*: 2 ocurențe)
Apoi, eșind¹, trecu în tahtu, după orânduiala obiceiurilor înnaltului devlet și înnoi și înfurnă vezaretul lui Ragâp (IO: 94);
b. *Preaînaltul Devlet*: 14 ocurențe
Devlet Gherei, neputând să stea la Crâm, 15 au trecut la Sinop, cerând protecția prea înnaltului devlet. Prea înnaltul devlet și hotârî să-i dea ajutor și orânduî pă Abdulah pașa serascher cu 100.000 dă oaste la Ismai. Orânduî și pă căpitan pașa cu annadă pă Marea Neagră, ca să dea ajutor hanului Devlet Gherei (IO: 122).

¹ Am respectat ortografia din textul original.

Spre deosebire de primul clișeu, cel de-al doilea, *Înalta Poartă*, mai frecvent folosit în epocă, este prelucrat de Ienăchiță Văcărescu în mai multe variante personale:

- (2) tc. *Bâb-ı Âli/Babiali* < ar. *al-bābu l-‘alīy*, lit. „înalta poartă”, „mărețta poartă”
a. *Înalta Poartă*: 6 ocurențe; *Înălțata Poartă*: 1 ocurență
*Deci fiind chemată dă Ieși pântru obicinuitul ajutor, ce dă apururea ceru la diete în vremea ce fac alegere dă craiu, n-a trecut cu vederea a nu arăta și la **Înnălțata Poartă** această chemare obicinuită și a cere ca și **Înnalta Poartă**, ca o vecină a leșilor, să trimită sol pântru aceasta în Polonia și să fie dânpreună sârguitoare la această alegere* (IO: 98);
b. *Preainalta Poartă*: 6 ocurențe
*Dân pricina cazacilor și a lui Doroșențki arâdicaseră războiu muscalii asupra **prea înnaltei Porți*** (IO: 62).

Mai mult, alegând intensificatorii *strălucita*, *preaputernica*, Ienăchiță Văcărescu recunoaște statutul politic și juridic al Țărilor Române în raport cu Imperiul Otoman și, implicit, relațiile personale cu Poarta: refugiat la Constantinopole, el are statutul de funcționar otoman, deci de *supus*:

- c. *Strălucita Poartă*: 1 ocurență
*Deci turburată liniștea păcii a **strălucitei Porți** și ațâțară focul vrăjbiei, fără cuvânt dă dreptate iarăș asupra luminatei casi Austriei, carea nici dedese pricină dă vreo vrajbă, nici să împlinise sorocul păcii trecute* (IO: 62);
d. *Preaputernica Poartă*: 1 ocurență
*Scrisorile mele ce am scris în județele Țării Rumânești au fost dân dăstule la înduplecarea și credința ce au firește rumânii către **prea puternica Poartă**, ca să pornească pă Iăcuitorii a tuturor județelor; după marginea Dunării să care zaherea și să vânză la serhaturile turcești și să o vânză la turci, aflându-să nemții în București* (IO: 162).

Alături de formulele de mai sus, am identificat și formula *faith ve büyük* lit. „inaugurator/cuceritor și mare” (<http://www.nisanyansozluk.com/>, <http://www.tdk.gov.tr/>), prin care autorul îl desemnează pe sultanul Mehmed II, cuceritorul Constantinopolului, glosată/tradusă/explicată de Ienăchiță Văcărescu, opțiune care evidențiază, încă o dată, raporturile sale cu puterea otomană:

*Sultan Mehmed al doilea, ce fu numit **Fatih și Buiuc**, adică **Stăpânitor și Mare** (căci în adăvăr fu cel mai slăvit între împărații othomani) după moartea tătâne-său, sultan Murat al doilea, în vârstă dă ani 21 la 1451 dă la Hristos și 855, să sui în tahtul împărăteștii sale moșteniri, în al doilea rând, în Andrianopoli* (IO: 33).

2.2. Termeni de desemnare

Codificarea *tipului expresiv* prin termeni de desemnare este urmarea firească a unor modele lingvistice și culturale otomane frecvent folosite în epocă, cu mențiunea că o parte dintre aceste clișee erau utilizate mai curând de elita societății otomane, ceea ce arată, încă o dată, recunoașterea și asumarea autorității sultanului și integrarea lui Ienăchiță Văcărescu în structurile social-politice ale Imperiului. Ilustrative sunt, înainte de toate, formulele de

desemnare care au ca formant un nume de rudenie, acesta provenit fie dintr-un arabism, dintr-un persanism sau din substratul turco-mongol. Am identificat următoarele tipare:

- (1) nume de rudenie + nume de funcție
tc. **valede sultana** lit. „sultana-mamă”; tc. **valede** < ar. *wālidat*^{um} lit. „cea care dă naștere”:
Veziro însă nu lăasă mijloc cu care să nu săvârșască rāvna dā iubire dā slavă ce avea, silindu-să atât ca să înduplece pă șeih islamul să dea fetfa, cât și să aplece pă valede sultana pântru ca să îndemneze pă împăratul la aceasta (IO: 64);
- (2) nume de rudenie + nume propriu
pers. **zade** lit. „fiu” (<http://www.tdk.gov.tr/>) (20 de ocurențe)
Pântru această pricină mi s-au întâmplat și dispută cu innălțatul vezir Vamalî zade Selimu pașa, ce să află într-această vreme orânduuit, Nigheboli și Cuie muhafâzî, Efleacu și Duca sevahâlî baș bogu (IO: 9);
(...) până veni fiul 86 împăratului și moștenitoriul, șahzade Selim, ce era atunci la Amasia (IO: 47);
La văleatul 1781 avgust făcuse după mine spatar pă Gheorghie Mavrocordatul și logodise și pă fii-său cel mai mare beizade Constandin (IO: 125).
- (3) nume propriu + nume de rudenie
oğlu lit. „fiu” (<http://www.tdk.gov.tr/>) (23 de ocurențe)
Și dă loc porni anele asupra unchiu-său, Caraman oğlu, ce ținea pă mătușă-sa, căci să arădicase împotriva împărățiii (IO: 33).

Tiparele de mai sus dovedesc buna cunoaștere a specificului societății orientale. Islamul, religie de stat a Imperiului Otoman, condiționează folosirea unor nume de rudenie, precum *mamă, tată, fiu, fică* și *unchi*. În comunitățile arabo-musulmane, „numai maternitatea îi asigură unei femei un statut social respectabil (soțul vorbește despre soție numind-o 'umm 'awlādī „mama copiilor mei”)” (Angheliescu 1993: 108). Așa se explică faptul că, după prima naștere, prenumele femeii și cel al bărbatului sunt anulate și sunt înlocuite de *kunya*, supranume de identificare în raport cu primul născut, părinții devenind 'umm X și 'abū X (X fiind numele primului copil). În spiritul acestei mentalități, conservate din preislam (Sitaru 2014), „titlul onorific de 'Umm („mama lui”) și 'Abū („tatăl lui”) era cel mai prețuit lucru pentru orice arab” (Rogerson 2007: 90). Din această cauză, participiul activ al verbului *walada* „a naște” și corespondentul său feminin au intrat în vocabularul arab al rudeniei, fiind sinonimi cu termenii de rudenie 'abū „tată”, respectiv 'umm „mamă”: *wālid* „cel care dă naștere”, *wālidat* „cea care dă naștere” (L.S., s.v. *w.l.d.*). Cum mama este figura centrală a familiei în spațiul musulman, ultimul termen arab menționat a fost împrumutat și de otomani (Ermiş 2008, s.v. *valide*), ajungând formant al formulei de desemnare *valide sultan* lit. „mama sultanului” (Ermiş 2008, s.v. *valide*), „sultana-mamă” (trad. ns.). La fel se întâmplă în Orient cu termenii care desemnează copiii. Principiul genealogic preislamic *copilul aparține tatălui* (Smith 1903: 66) a fost preluat și promovat și de Coran, răspândindu-se în întreg arealul islamic, unde termenul de rudenie cu sensul *fiu/fică* devine formant al numelor proprii. Prin urmare, Ienăchiță Văcărescu, prin formulele pe care le folosește, la modă în epocă, recunoaște statutul social al interlocutorilor sau al celor pe care îi evocă. Altfel spus, îi evocă în discurs *ca genealogie, ca descendență*, nu ca indivizi. Alături de tiparele discutate, Ienăchiță Văcărescu selectează și structuri utilizate curent în Imperiul Otoman, atât de elită, cât și de oamenii de rând. În astfel de situații, unele titluri de respect sau nume de funcții otomane, postpuse unui nume propriu, se comportă ca un nume propriu de sine stătător:

- (4) nume propriu + titlu de respect
 a. **efendi**: 51 de ocurențe
Deci să orânduiriă Zulficar efendi, ce atunci era eniceri-kiatâbi și cu prea învățatul Scherlet-zade Alexandru Mavrocordatu, ce atunci să afla și mare tergiman al divanului împărătescu, care să făcuse după famozlll Panaiotache (IO: 69-70);
 b. **beğ**: 10 ocurențe
Şair beiu, chivemisorul Damascului și Gazeli beiu, chivemisoriu Halepului, ce era suppuși la Eghypet, să închinară lui sultan Selim (IO: 41).

Cum Ienăchiță Văcărescu cunoștea limba turcă și, mai mult decât atât, scria *Istoria* în timp ce se afla în Imperiul Otoman, deci era familiarizat cu realitățile și codurile lingvistice ale epocii, nu este de mirare că *efendi* este mai des folosit decât *beğ*. *Efendi*, lit. „domn, stăpân”, provine din gr. *avθévτης* „domn, stăpân al casei, al familiei” (<http://www.nisanyansozluk.com/>), iar folosirea sa presupune un grad ridicat de respect acordat interlocutorului sau persoanei desemnate (<http://www.tdk.gov.tr/>), în vreme ce *beğ*, titlu onorific folosit în desemnarea unei persoane de sex masculin (<http://www.nisanyansozluk.com/>), avea și sensul de guvernator al unei provincii otomane (Suciu 2010, s.v. *bei*). Așadar, *beğ* nu era neapărat un titlu de noblețe, ci mai curând era folosit de otomani pentru a indica un rol social și, subsumat acestuia, respectul acordat persoanelor care dețineau această poziție în societatea otomană. Ienăchiță Văcărescu cunoaște realitatea respectivă și se adaptează uzanțelor epocii.

Unele nume de funcții publice, cu largă circulație în epocă, postpuse numelor proprii, preiau comportamentul unui nume propriu:

- (5) nume propriu + nume de funcții publice
Într-aceea seară mă dete musafir la frate-său Celebi aga, care ducându-mă la Rușciuc în casele sale îmi făcu ziafet în seara aceia, aducând și sazuri (IO: 161);
Suleiman Celebi, fiu lui Baiazid, trecând în Europa cu Ali pașa, vezirul tătâne-său să sui la Andrianopoli în scaunul împărătescu. Tamerlan, după izbândă întră în (IO: 23);
Aceasta însuși Hechin bașa al împăratului mi-au spus-o, aflându-mă la Rodos (IO: 150).

Folosind acest clișeu al epocii fanariote, Ienăchiță Văcărescu își individualizează referenții, funcția publică a acestora devine pentru autor principalul element de identificare. Așadar, numele funcției, nu numele de familie, este cel care conferă stare civilă personajelor din *Istoria othomanicească*. În același timp, recunoașterea rolului deținut de personajele sale în ierarhia socială echivalează cu acceptarea stăpânirii otomane.

3. Concluzii

În lucrarea noastră am încercat să răspundem la întrebarea *În ce măsură putem vorbi despre existența unor modele orientale în codificarea strategiilor politeții din Istoria othomanicească a lui Ienăchiță Văcărescu?* Raportându-ne la contextul socio-cultural al scrierii *Istoriei* și la relațiile autorului cu Imperiul Otoman, ne-au atras atenția unele fapte de limbă ce pot fi subsumate dimensiunii expresive a politeții în *Istoria othomanicească*. De pildă, Ienăchiță Văcărescu nu numai că folosește unele clișee encomiastice turco-osmane pentru a desemna puterea politică, ci sporește inventarul de formule, rămânând însă tributara codului epocii. Intensificatorii pe care alege să-i folosească adaugă o notă personală

discursului, dar reflectă clar la nivelul expresiei lingvistice constrângerea unui model pragma-stilistic, ce oglindește la rândul său structura raporturilor social-politice și juridice ale epocii fanariote. Alături de acestea, Ienăchiță Văcărescu folosește unele tipare de desemnare clișeizate în epocă – consecință a bunei cunoașteri a limbii turco-osmane, a culturii și societății otomane – pentru a-i evoca în istoria sa pe cei cu care stabilește relații la un moment dat (de tip inferior-superior sau de egalitate). Ienăchiță Văcărescu nu este doar un refugiat în Imperiu, nu mai este un fugar, un rătăcitor fără de țară, ci își depășește condiția, devine funcționar al Imperiului, deci parte integrantă a acestuia, a *in-group-ului* otoman.

SURSE

IO = Văcărescu, Ianache, 2001, *Istoria othomanească*, ediție critică, studiu introductiv, note și glosar de Gabriel Ștrempel, București, Editura Biblioteca Bucureștilor.

BIBLIOGRAFIE

- Angheliescu, Nadia, 1993, *Introducere în Islam*, București, Editura Enciclopedică.
- Bratt Paulston, Christina, Scott F. Kiesling, Elizabeth S. Rangel (eds.), 2012, *The Handbook of Intercultural Discourse and Communication*, Southern Gate, Wiley-Blackwell.
- Broșteanu, Monica, 2005, *Numele lui Dumnezeu în Coran și în Biblie*, Iași, Polirom.
- Brown, Penelope, Stephen C. Levinson, 1987, *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Butts, Robert E., 1993, *Historical Pragmatics*, Springer, Amsterdam.
- Culpeper, Jonathan, 2011, *Impoliteness. Using language to cause offence*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan, Dániel Z. Kádár, (eds.), 2010, *Historical (Im)politeness*, Berlin, Peter Lang.
- Djuvara, Neagu, 2006, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne*, București, Humanitas.
- Eelen, Gino, 2001, *A Critique of Politeness Theories*, Manchester, St. Jerome Publishing.
- Ermiş, Hamza, 2008, *Arapça'dan Türkçeleşmiş Kelimeler Sözlüğü*, Istanbul, Ensar Neşriyat.
- Jucker, Andreas H., 1995, *Historical Pragmatics. Pragmatics Developments in the History of English*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Jucker, Andreas H., Irma Taatvitsainen (eds.), 2010, *Historical Pragmatics*, Berlin, De Gruyter.
- L.S. = Ibn Manzūr Muḥammad Abū l-Faḍīl al-Miṣrī, *Lisānu-l 'Arab*: <http://www.baheth.info/>, accesat în perioada octombrie – noiembrie 2015.
- Löbel, Theophil, 1894, *Elemente turcești, arăbești și persane în limba română*, Constantinopole, Otto Keil.
- Nakane, Ikuko, 2007, *Silence in Intercultural Communication*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Nevalainen, Terttu, 2013, „Sociohistorical analysis”, în *Research Methods in Sociolinguistics. A Practical Guide*, Malden, Wiley-Blackwell, p. 93–106.
- Nisanyan, Şevan, 2002-2015, *Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türçenin Etimolijik Sözlüğü*: <http://www.nisanyansozluk.com>, accesat în perioada octombrie – noiembrie 2015.
- Q.M. = Ibn Ya'qūb Al-Fayrūzābādī, *Al-Qāmūs al-muḥīṭ*: <http://www.baheth.info/>, accesat în perioada octombrie – noiembrie 2015.
- Rogerson, Barnaby, 2007, *Moștenitorii Profetului Mahomed. Cauzele schismei dintre șiiți și sunniți*, traducere din limba engleză de Anca Delia Comăneanu, Iași, Polirom, Colecția Plural M.

- Siemund, Peter, Noemi Kintana (eds.), 2008, *Languages Contact and Contact Languages*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Sitaru, Laura, 2014, „În Orientul arabo-musulman”, *Dilema veche*, nr. 564, 4-10 decembrie 2014 (Dosar *Dilema Veche*: „Felurite familii”) (<http://dilemaveche.ro/sectiune/tema-saptamanii/articol/orientul-arabo-musulman>).
- Smith, W. Robertson, 1903, *Kinship & Marriage in Early Arabia*, London, Adam and Charles Black.
- Spencer-Oatey, Helen, 1996, „Reconsidering power and distance”, *Journal of Pragmatics*, 26, p. 1–24.
- Spencer-Oatey, Helen (ed.) 2008, *Culturally Speaking. Culture, Communication and Politeness Theory*, London, Continuum.
- Suciu, Emil, 2009, *Influența turcă asupra limbii române. Volumul I: Studiu monografic*, București, Editura Academiei Române.
- Suciu, Emil, 2010, *Influența turcă asupra limbii române. Volumul II: Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, Editura Academiei Române.
- Șăineanu, Lazăr, 1900, *Influența orientală asupra limbei și culturii române*, București, Editura Librăriei Socec&Comp.
- Șerbănescu, Andra, 2007, *Cum gândesc și cum vorbesc ceilalți: prin labirintul culturilor*, Polirom, Iași.
- Thomason, Sarah G. (ed.), 1997, *Contact Languages: A Wider Perspective*, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Türk Dil Kurumu [Dicționarul Academiei de Limbă Turcă]*: <http://www.tdk.gov.tr/>, accesat în perioada octombrie – noiembrie 2015.

THE EXPRESSIVE ASPECT OF POLITENESS IN IANACHE VĂCĂRESCU'S *ISTORIA OTHOMANICEASCĂ*. A POSSIBLE ORIENTAL MODEL?

(Abstract)

In this paper we have analyzed the preference of Ianache Văcărescu for the use of certain politeness strategies, in the larger context of the Romanian-Oriental contacts in the 18th century. We have shown that all the politeness strategies used in *Istoria othomancească* are the effect of Oriental influence. Moreover, Ianache Văcărescu increases the inventory of formulae by adding some intensifiers.